

تاریخ‌نگاری مصر و شام در دوره ایوبیان

دکتر احمد بادکوبه هزاوه

معصومه آبانگاه ازگمی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۳۹۵

بادکوبه هزاوه، احمد، ۱۳۴۲- .
تاریخ‌نگاری مصر و شام در دوره ایوبیان / احمد بادکوبه هزاوه، معصومه آبانگاه ازگمی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
نه، ۳۴۲ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۶۰: تاریخ؛ ۸۷)
ISBN: 978-600-298-125-7
بها: ۱۶۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه: ص. [۳۱۱]-۳۲۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. ایوبیان. ۲. ایوبیان - تاریخ‌نویسی. الف. آبانگاه ازگمی، ۱۳۵۹- ، نویسنده همکار. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.
۱۳۹۵ ۲ت ۲ب / ۹۵/۸ DT ۹۶۲/۰۲
شماره کتابشناسی ملی
۴۲۴۶۷۳۷

تاریخ‌نگاری مصر و شام در دوره ایوبیان

مؤلفان: دکتر احمد بادکوبه هزاوه (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران) و معصومه آبانگاه ازگمی

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نیش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ اسلام» و «تاریخ و تمدن ملل اسلامی» در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز منبع مطالعه در زمینه تاریخ‌نگاری و کتابشناسی حوزه مصر و شام در سده‌های ششم و هفتم هجری تهیه شده است. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مولفان محترم جناب آقای دکتر احمد بادکوبه هزاوه و سرکار خانم معصومه آبانگاه ازگمی و همچنین نظرات و مساعدت‌های جناب آقای دکتر ستار عودی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات	۷
۱-۱. مفاهیم و اصطلاحات	۷
۱-۱-۱. تاریخ‌نگاری	۷
۱-۱-۲. تاریخ‌نگاری اسلامی	۸
۱-۱-۳. منابع تاریخ‌نگاری	۸
۱-۱-۴. اشکال تاریخ‌نگاری	۹
۱-۱-۵. روش تاریخ‌نگاری	۱۰
۱-۲. پیشینه تحقیق	۱۱
۱-۳. بررسی منابع	۱۴
۱-۳-۱. منابع کهن	۱۴
۱-۳-۲. منابع جدید	۱۸
۱-۴. مروری بر تاریخ‌نگاری مصر و شام پیش از ایوبیان	۲۴
۱-۴-۱. حوزه شام	۲۵
۱-۴-۲. حوزه مصر	۲۹
فصل دوم: نگاهی به مهم‌ترین تحولات سیاسی، نظامی و فرهنگی مصر و شام در عصر ایوبیان	۳۵
۱-۲. وضع سیاسی جهان اسلام مقارن ظهور دولت ایوبیان	۳۶
۲-۲. ظهور دولت ایوبیان با ماهیت نظامی	۳۸
۱-۲-۲. وحدت سیاسی در مصر و شام	۴۱
۲-۲-۲. جنگ‌های صلیبی مهم‌ترین رخداد نظامی عصر ایوبیان	۴۴
۳-۲. اقدامات ایوبیان در گسترش مذهب اهل سنت	۴۸
۱-۳-۲. محو عقاید فاطمیان	۵۱

۵۵	۴-۲. علم و آموزش در عصر ایوبیان
۵۵	۱-۴-۲. گسترش نهضت مدرسه‌سازی
۵۸	۲-۴-۲. اهتمام بیشتر به علوم دینی و نقلی
۶۵	فصل سوم: تاریخ‌نگاری در عصر ایوبیان
۶۶	۱-۳. زمینه‌های رشد تاریخ‌نگاری مصر و شام در عصر ایوبیان
۶۶	۱-۱-۳. گرده‌مدن اندیشمندان مسلمان در مصر و شام
۶۹	۲-۱-۳. تعامل نزدیک علما و نظام حاکم
۷۰	۳-۱-۳. حضور گسترده رجال دولتی و دیوانی در عرصه تاریخ‌نگاری
۷۲	۴-۱-۳. گرایش فرهیختگان جامعه به نگارش و تدوین تاریخ
۷۴	۲-۳. خاستگاه علمی و حرفه‌ای تاریخ‌نگاران عصر ایوبی
۷۵	۱-۲-۳. فقیه - مورخان عصر ایوبی
۷۵	۱-۱-۲-۳. ابن شدّاد (۵۳۹-۶۳۲ق)
۷۶	۲-۱-۲-۳. ابن‌ابی‌الدّم (۵۸۳-۶۴۲ق)
۷۷	۳-۱-۲-۳. ابن‌عدیم (۵۸۸-۶۶۰ق)
۷۸	۴-۱-۲-۳. ابن‌واصل (۶۰۴-۶۹۷ق)
۸۰	۵-۱-۲-۳. ابوشامه (۵۹۹-۶۶۵ق)
۸۲	۶-۱-۲-۳. ابن‌خلکان (۶۰۸-۸۱۱ق)
۸۳	۷-۱-۲-۳. سبط ابن‌جوزی (۵۸۱-۶۵۴ق)
۸۴	۸-۱-۲-۳. شریف‌جوّانی (۵۲۵-۸۸۸ق)
۸۵	۹-۱-۲-۳. ابن‌عثمان (م ۶۱۵ق)
۸۶	۱۰-۱-۲-۳. ادریسی (۵۶۸-۶۴۹ق)
۸۶	۱۱-۱-۲-۳. ابن‌میسر (م ۶۷۷ق)
۸۷	۲-۲-۳. ادیب - مورخان عصر ایوبی
۸۷	۱-۲-۲-۳. عمادالدین اصفهانی (۵۱۹-۵۹۷ق)
۸۹	۲-۲-۲-۳. قاضی فاضل (۵۲۹-۵۹۶ق)
۹۱	۳-۲-۲-۳. اسامه بن منقذ (۴۴۸-۵۸۴ق)
۹۳	۴-۲-۲-۳. ابن‌ممّاتی (۵۴۴-۶۰۶ق)
۹۴	۵-۲-۲-۳. ابن‌ظافر (۵۶۹-۶۱۳ق)
۹۶	۶-۲-۲-۳. ابن‌طویر (۵۲۴-۶۱۷ق)
۹۶	۷-۲-۲-۳. ابن‌ابی‌طی (۵۷۵-۶۳۰ق)
۹۸	۸-۲-۲-۳. قفطی (۵۶۸-۶۴۶ق)
۹۹	۹-۲-۲-۳. ابن‌شدّاد (۶۱۳-۸۴۴ق)
۱۰۱	۱۰-۲-۲-۳. نابلسی (م ۶۶۰ق)

۱۰۲	..... بنداری (۵۸۶-۶۴۳ق)
۱۰۳	..... ابن نظیف (م بعد از ۶۳۷ق)
۱۰۵	..... طیب - مورخان عصر ایوبی
۱۰۵	..... ابن اُبی اُصیبعه (۵۹۵-۶۶۸ق)
۱۰۶	..... عبداللطیف بغدادی (۵۵۷-۶۲۹ق)
۱۰۸	..... سیاحان و جهانگردان وابسته به ایوبیان
۱۰۸	..... ابن سعید مغربی (۶۱۰-۸۵ق)
۱۰۹	..... هروی (م ۶۱۱ق)
۱۱۲	..... جایگاه تاریخ و تاریخ‌نگاری در عصر ایوبیان
۱۱۲	..... کارآمدی و فایده‌مندی تاریخ
۱۲۱	..... انگیزه‌ها و تمایلات شخصی
۱۲۵	..... فصل چهارم: تنوع و گستره تاریخ‌نگاری در عصر ایوبیان
۱۲۵	..... ۱-۴. اشکال تاریخ‌نگاری در عصر ایوبیان
۱۲۶	..... ۱-۱-۴. تاریخ‌های محلی
۱۲۹	..... ۱-۱-۴. بُغیة الطَّلَب فی تاریخ حلب
۱۳۳	..... ۲-۱-۴. زبد الحلب من تاریخ حلب
۱۳۶	..... ۳-۱-۴. الإفاد والإعتبار فی الأمور المشاهد والحوادث المعاینة بأرض مصر
۱۴۰	..... ۴-۱-۴. الأعلاق الخطیر فی ذکر امراء الشَّام والجزیره
۱۴۳	..... ۵-۱-۴. الاشارات إلى معرفة الزیارات
۱۴۶	..... ۶-۱-۴. تاریخ الفیوم و بلادہ
۱۴۹	..... ۷-۱-۳. مرشد الزوار الی قبور الابرار
۱۵۲	..... ۸-۱-۴. المُعرب فی حُلّی المُعرب
۱۵۶	..... ۹-۱-۴. أخبار مصر
۱۵۸	..... ۲-۱-۴. تاریخ‌های دودمانی و تک‌نگاری درباره فرمانروایان
۱۶۰	..... ۱-۲-۱-۴. النّوادر السلطانیة والمّحاسن البوسفیه
۱۶۲	..... ۲-۲-۱-۴. الروضتین فی أخبار الدولتین
۱۶۴	..... ۳-۲-۱-۴. نُصر الفَتر و عُصر الفِطْر
۱۶۷	..... ۴-۲-۱-۴. الفَتح القُسی فی فَتح القُدسی
۱۷۰	..... ۵-۲-۱-۴. البرق الشامی
۱۷۱	..... ۶-۲-۱-۴. مُفرّج الکُرُوب فی أخبار بنی آیوب
۱۷۵	..... ۷-۲-۱-۴. نزهة المُقلّتین فی أخبار الدولتین
۱۷۸	..... ۸-۲-۱-۴. التاریخ المنصوری
۱۸۰	..... ۳-۱-۴. تراجم‌نگاری

۱۸۱	..... ۱-۳-۱-۴. الذیل علی الروضتین فی أخبار الدولتین
۱۸۴	..... ۲-۳-۱-۴. خرید القصر و جريد العصر
۱۸۷	..... ۳-۳-۱-۴. إخبار العلماء بأخبار الحكماء
۱۸۹	..... ۴-۳-۱-۴. إنباه الروا على أنباه النحا
۱۹۲	..... ۵-۳-۱-۴. عیون الأنباء فی طبقات الأطباء
۱۹۵	..... ۶-۳-۱-۴. وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان
۱۹۸	..... ۷-۳-۱-۴. تذكر الخواص من الأمة فی ذكر مناقب الأئمه
۱۹۹	..... ۴-۱-۴. خاطرات نویسی
۲۰۰	..... ۱-۴-۱-۴. كتاب الاعتبار
۲۰۳	..... ۵-۱-۴. تاریخ های عمومی
۲۰۵	..... ۱-۵-۱-۴. مرة الزمان فی تاریخ الأعیان
۲۰۷	..... ۲-۵-۱-۴. التاريخ المظفری
۲۱۰	..... ۳-۵-۱-۴. اخبار الدؤل المنقطعه
۲۱۲	..... ۴-۵-۱-۴. البستان الجامع لجميع تواریخ اهل الزمان
۲۱۴	..... ۵-۵-۱-۴. التاريخ الصالحی
۲۱۷	..... ۶-۱-۴. دیوانسالاری
۲۱۷	..... ۱-۶-۱-۴. كتاب قوانين الدواوین
۲۲۱	..... ۲-۴. روش تاریخ نگاری در عصر ایوبیان
۲۲۱	..... ۱-۲-۴. تداوم روند تاریخ نگاری ترکیبی و توصیفی
۲۲۹	..... فصل پنجم: تحلیل و ارزیابی وجوه تاریخ نگاری عصر ایوبیان
۲۲۹	..... ۱-۵. مظاهر اعتقادی
۲۳۰	..... ۱-۱-۵. مشیت گزایی
۲۳۳	..... ۲-۱-۵. باورهای دینی و شریعت مدارانه
۲۳۸	..... ۳-۱-۵. بازتاب تمایلات ضد اسماعیلی
۲۴۲	..... ۴-۱-۵. نشانه هایی از تسامح مذهبی
۲۴۶	..... ۲-۵. وجوه سیاسی و نظامی تاریخ نگاری عصر ایوبیان
۲۴۶	..... ۱-۲-۵. بازتاب جنگ های صلیبی
۲۵۴	..... ۲-۲-۵. بزرگداشت صلاح الدین و امیران ایوبی
۲۶۳	..... ۳-۵. بررسی رویکرد مورخان ایوبی به ابعاد اجتماعی تاریخ
۲۶۳	..... ۱-۳-۵. مظاهر اقتصادی و مردم شناسانه
۲۷۰	..... ۲-۳-۵. اهتمام مورخان ایوبی به طبقات فرادست
۲۷۳	..... ۴-۵. منابع مورخان ایوبی
۲۷۳	..... ۱-۴-۵. مشاهدات و منابع شفاهی

۲۷۴	.....	۲-۴-۵. مکاتبات رسمی و اسناد دولتی
۲۸۰	.....	۵-۵. وجوه ادبی تاریخ‌نگاری در عصر ایوبیان
۲۸۰	.....	۱-۵-۵. رواج نثرهای مصنوع و متکلف
۲۸۶	.....	۲-۵-۵. عناوین کتاب‌های تاریخی
۲۸۹	.....	۳-۵-۵. واژگان بیگانه
۲۹۱	.....	۶-۵. اعتبار و اهمیت تاریخ‌نگاری عصر ایوبیان
۲۹۹	.....	سخن پایانی
۳۰۳	.....	پیوست
۳۰۳	.....	تاریخ‌نگاران مصر و شام در دوره ایوبیان
۳۰۵	.....	فهرست سلاطین ایوبی مصر و شام
۳۰۵	.....	سلاطین ایوبی در قاهره
۳۰۵	.....	امیران ایوبی در دمشق
۳۰۷	.....	نقشه‌ها
۳۱۱	.....	منابع و مأخذ
۳۲۹	.....	نمایه‌ها
۳۲۹	.....	نمایه اعلام
۳۳۹	.....	نمایه مکان‌ها

مقدمه

تاریخ، مطالعه روابط جمعی انسان‌ها در گذشته است و تاریخ‌نگاری، صورت مکتوبی از ارتباط متقابل مورخ با واقعیت‌های زمان و تاریخ‌نگاری، غور در بینش و تمایلات درونی خاص مورخ است که بی‌شک در تدوین تاریخ و گزینش اخبار و برنمودن گزارش‌های تاریخی از سوی او مؤثر بوده است.

تاریخ با پرداختن به شواهد و منابع آغاز می‌شود و سیر تحول و تداوم هر قوم و ملتی نیز از محتوای تاریخ‌نگاری آن استنباط می‌شود. بی‌گمان یک مورخ، آنگاه که به نگارش تاریخ می‌پردازد، نه تنها از باورها، عقاید، علقه‌ها و گرایش‌های سیاسی و فرقه‌ای خود تأثیرپذیر است، بلکه از تحولات و رخداد‌های پدیدآمده در جامعه خویش نیز اثر می‌پذیرد. وی، بسته به فضای سیاسی، نظامی، فکری و مذهبی غالب بر زمان خویش مضمون‌های آثارش را برمی‌گزیند و آنها را در شکل‌ها و قالب‌های مناسبی عرضه می‌کند، به طوری که تا حد زیادی می‌توان بازتاب تحولات و دگرگونی‌های شاخص زمان مورخان را از درون مایه و شکل آثار آنها دریافت. بنابراین، ضروری است، پیش از پرداختن به تاریخ فرمانروایی دولت‌ها و آشنایی با اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و مذهبی ملت‌ها، منابع تاریخی مربوط، با شیوه‌ای علمی و انتقادی، مطالعه، نقد و بررسی شوند و میزان و چگونگی این اثرگذاری‌ها تحلیل و تبیین شوند، تا راه برای استناد و اطمینان بیشتر محققان در پژوهش‌ها هموارتر شود.

سیر تاریخ‌نگاری اسلامی، از آغاز فتح اسلامی تا قرن حاضر، مراحل مختلفی را از سرگذرانده است. بدیهی است که در هر دوره نیز به سبب وجود علل و عوامل متعدد، با ویژگی‌های خاص خود ظهور و نمود یافته است؛ گاه رونق و شکوفایی داشته و گاه بی‌فروغ و در فرود بوده است. این جریان مداوم در میانه قرن‌های ششم و هفتم هجری، با ایام فرمانروایی دولت ایوبیان (حک: ۵۶۷-۶۵۸ق)

در مصر و شام، مقارن شد. با اینکه از تاریخ‌های نگاشته‌شده مصر و شام در قرن‌های پیشین، آثار محدود و معدودی بر جای مانده است، ولی شواهد نشان می‌دهند به سبب بروز برخی تحولات سیاسی و فرهنگی منطقه، تاریخ‌نگاری این دو سرزمین در آستانه ظهور ایوبیان، تا حد بسیاری گرفتار رکود و ایستایی نسبی شده بود. با سیطره دولت سنی مذهب و مقتدر ایوبیان بر این مناطق و انجام برخی اقدامات عمرانی و فرهنگی آن، تاریخ‌نگاری نیز چونان بسیاری از علوم دینی، در شهرهای مختلف قلمرو ایوبیان تمرکز یافت و رشد و شکوفایی چشمگیری به خود دید.

مواجهه دولتمردان سلسله ایوبی با صلیبیان و کسب پیروزی‌های مهم در مقابله با آنان، براندازی دولت شیعی مذهب فاطمیان در مصر و شام و احیای مجدد سیطره خلافت سنی مذهب عباسی در این مناطق، اهتمام به احداث مدارس دینی و تلاش برای برقراری وحدت سیاسی و مذهبی در مصر و شام، از جمله ویژگی‌های خاص این دوره است که بازتاب آن را می‌توان به‌وضوح در تاریخ‌نگاری این دوره به نظاره نشست.

بدیهی است پدیده تاریخ‌نگاری که این بار بیشترین تمرکزش در سرزمین‌های غربی خلافت عباسی قرار گرفته بود، با ویژگی‌های خاص محلی و منطقه‌ای خود بروز و ظهور کند. بسیاری از تحولات و دگرگونی‌های سیاسی، نظامی، دینی و فرهنگی این دوره، تا اندازه قابل توجهی بر گستره و تنوع اشکال و انواع تاریخ‌نگاری این مناطق تأثیر نهادند و محتوا و درون‌مایه بسیاری از تاریخ‌نویسندگان دوره ایوبیان را تحت تأثیر قرار دادند و رنگ و روی ویژه‌ای بدانها بخشیدند. بی‌تردید مطالعه‌ای گسترده‌تر در زمینه ویژگی‌های تاریخ‌نگاری مصر و شام در عصر ایوبیان به گونه‌ای مستقل و نقد و بررسی مهم‌ترین منابع تاریخی آنها شایان توجه است و البته در راستای تسهیل تحقیقات و مطالعات دقیق‌تر در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی گامی مهم خواهد بود. از این رو، در کتاب حاضر سعی شده، ضمن شناسایی و معرفی عمده‌ترین منابع تاریخ‌نگاری این دوره، میزان تأثیرگذاری تحولات و دگرگونی‌های عصر ایوبیان بر تحول و تطور تاریخ‌نگاری مصر و شام ارزیابی شده و چرایی و چگونگی بروز این تغییرات و تحولات تا حد امکان مورد تحلیل و بررسی شوند. بدین منظور، نخست با تشریح وضعیت سیاسی و نظامی حاکم بر جامعه ایوبی، زمینه‌های مؤثر بر جریان تاریخ‌نگاری این دوره شناسایی شدند، سپس با مطالعه دقیق‌تر اشکال و روش‌های رایج تاریخ‌نگاری دوره یادشده و توصیف عمده‌ترین درون‌مایه‌های منابع تاریخ‌نگاری برجای‌مانده از این زمان، چگونگی این تأثیرگذاری بر وجوه مختلف تاریخ‌نگاری اسلامی در عصر ایوبی تبیین شده است.

البته نباید انتظار داشت که یک پژوهش، به تنهایی بتواند به طور کامل همه گستره منابع تاریخ‌نگاری یک دوره را به همراه روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری مورخان آن پوشش دهد. ولی با توجه به این اصل که تاریخ‌نگاری در دوره‌های مختلف چونان حلقه‌های زنجیری است که در عین حفظ استقلال، به یکدیگر متصل‌اند و در تکامل اندیشه تاریخ‌نگاری نقش قابل توجهی ایفا می‌کنند، می‌توان کوشید تا با روش استقرائی شاخصه‌های تاریخ‌نگاری یک دوره را شناسایی کرد و علل و عوامل مؤثر بر تحول و تطور آن را به ارزیابی نشست. تمرکز اصلی این اثر نیز همین امر خواهد بود. اما بدیهی است به دلیل فراوانی و گوناگونی کتاب‌های تاریخی دوره ایوبیان، به مهم‌ترین و برجسته‌ترین آنها، در مرتبه نخست و سپس در حد میسر به منابع رده دوم پرداخته می‌شود. افزون بر اینکه در این پژوهش تنها کتاب‌هایی مطالعه و بررسی می‌شوند که نسخه چاپی آنها در دسترس باشد. بنابراین، بخش عظیمی از منابع تاریخی این دوره که یا مفقود شده یا به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مختلف جهان نگهداری می‌شوند، به‌رغم اینکه براساس نوشته‌های مورخان متأخر این دوره قابل مطالعه و معرفی هستند، ولی به سبب گستردگی کار، از حوزه این پژوهش خارج شده‌اند.

تحقیقات و کاوش‌های انجام‌شده نشان می‌دهند، که منابع تاریخی سریانی و مسیحی نیز در این زمان رشد قابل توجهی داشته‌اند. به نظر می‌رسد در دوره جنگ‌های صلیبی و روزگار فرمانروایی ایوبیان، مسیحیان و مسلمانان ساکن در سرزمین‌های مصر و شام به یک اندازه به گذشته علاقه‌مند بودند، از این رو، نوشته‌های تاریخی بسیاری در میان مسیحیان این مناطق پدید آمده است. افزون بر آثار برجای‌مانده از آنها، به نام شمار قابل توجهی از تاریخ‌نگاران مسیحی دوره یادشده نیز، در کتاب‌های تاریخی مختلف اسلامی و لاتین اشاره شده که بی‌تردید می‌توانند در بررسی منابع تاریخ‌نگاری عصر ایوبیان، جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص دهند. نوشتار حاضر، این دسته از منابع را نیز از محور پژوهش خارج ساخته و پرداختن به آنها را به فرصتی دیگر وامی‌گذارد. گفتنی است که ژان سواژه و شاگردش کلود کاهن، ضمن معرفی منابع مربوط به زنگیان و ایوبیان، سطرهایی را به معرفی آثار نویسندگان شرقی عیسوی اختصاص داده و برخی آثار نویسندگان سریانی این دوره را به عنوان مورخان جنگ‌های صلیبی مورد توجه قرار داده‌اند. نوشته‌های میکائیل سوری و ابوصالح ارمنی از این جمله‌اند.^۱

۱. سواژه، مدخل تاریخ شرق اسلامی، ص ۲۸۴؛ نیز برای مطالعه بیشتر ر.ک: سلیفانی، الأیوبیون فی کتابات المؤرخین السریان، ص ۹-۴۳، ناصری طاهری، «مآخذشناسی جنگ‌های صلیبی»، آینه پژوهش، ش ۳۲، ص ۲۱۰-۲۱۷.

همچنین، مسلم است که با توجه به عنوان کتاب، تنها مورخانی در حوزه مطالعاتی پژوهش حاضر جای می‌گیرند که در گستره مکانی قلمرو اصلی تحت فرمان ایوبیان، یعنی «مصر و شام» سکونت داشته و مدت زمان قابل توجهی از دوره حیات علمی خود را در شهرهای این مناطق سپری کرده باشند. بنابراین، واضح است که مورخان متعلق به قلمروهای فرعی و غیر مرکزی تحت سلطه ایوبیان که مستلزم پژوهشی مبسوط‌ترند، در این نوشتار جایی ندارند. برای نمونه، یمن که تحت سلطه ایوبیان بوده و مطالعه تاریخ‌نگاری آن نیز حائز اهمیت است و آثار قابل توجهی مانند تاریخ المستبصر، اثر ابن مجاور شبیبانی (د ۶۹۰ق)، را در خود دارد، در محدوده بحث جای نمی‌گیرد. همچنین به تاریخ‌نگاری مغرب نیز به‌رغم اینکه بخش‌هایی از آنها، برای مدتی تحت فرمان ایوبیان بوده‌اند و تاریخ‌نگارانی چون ابن حماد صنهاجی (د ۶۲۸ق) صاحب کتاب أخبار ملوک بنی عبید را در بر می‌گرفته است، اشاره نمی‌شود. تاریخ‌نگاری حوزه حجاز و جزیره نیز دقیقاً به همین دلیل در این پژوهش مطالعه نشده‌اند. افزون بر این، سرزمین‌هایی هم که هرگز تحت سلطه ایوبیان درنیامدند، با اینکه از نظر زمانی با ایام فرمانروایی ایوبیان معاصر بوده‌اند، از محدوده بحث خارج‌اند. برای مثال، ابن اثیر جزری (د ۶۳۰ق)، به دلیل سکونت در موصل، در زمره تاریخ‌نگاران مورد بحث قرار نمی‌گیرد.

همچنین نام شماری از جهانگردان و جغرافی‌دانان مسلمان، نظیر ابن جبیر اندلسی (د ۶۱۴ق)، هم در این دوره به چشم می‌خورد که اطلاعات سودمندی دربارهٔ بلاد تحت فرمان دولت ایوبیان و جنگ‌های صلیبی مقارن این روزگار به دست داده‌اند، که در جای خود ارزشمند و قابل توجه‌اند، ولی به دلیل اینکه در قلمرو تحت فرمان این دولت به‌طور دائم، یا دست‌کم به مدت قابل توجهی به سر نبرده‌اند، مطالعه و بررسی نمی‌شوند. یاقوت حموی (د ۶۲۶ق) به سبب اینکه بخش اعظمی از زندگی خود را در بغداد سپری کرده و تنها از برخی شهرهای شام و مصر، در عصر ایوبیان دیدار داشته، از فهرست مورخان منظور خارج می‌شود. در مقابل، افرادی چون ابن سعید مغربی و عبداللطیف بغدادی، به سبب وابستگی به دربار ایوبیان و حضور نسبتاً طولانی مدت در قلمرو آنان، در حیطه این پژوهش قرار می‌گیرند.

یکی دیگر از ملاک‌های مورد توجه در انتخاب مورخان، دوره زمانی حیات آنهاست. یعنی افزون بر تمرکز یافتن تحقیقات روی مورخانی که از نظر مکانی در حوزه مورد نظر سکونت داشته‌اند، تنها به آن دسته مورخانی پرداخته شده که بخش قابل توجهی از زندگی خود را در عصر ایوبیان گذرانده باشند، به گونه‌ای که بتوان ادعا کرد، فضای سیاسی و اجتماعی آن دوره را تا حد قابل ملاحظه‌ای

درک کرده‌اند. بنابراین، تاریخ‌نگارانی نظیر ابن عساکر (د ۵۷۱ق) که تنها چند سال پایانی عمر خود را در ایام آغازین حکومت صلاح‌الدین سپری کرده است، از حوزه بحث خارج می‌شود.

از سوی دیگر، بررسی منابع تاریخ‌نگاری دست اولی که در دوره حکومت ایوبیان، یا اندکی پس از آن، یعنی در آغاز عصر ممالیک به نگارش درآمده، وجهه همت قرار گرفته و درک مؤلف از فضای گفتمانی عصر ایوبیان به عنوان مؤلفه‌ای مهم، مورد توجه قرار گرفته است. از این رو، مورخانی چون اسامه بن منقذ، ابن طویر، ابن واصل و ابن خلکان، در محدوده مطالعاتی پژوهش حاضر قرار گرفته‌اند. بدین ترتیب، بدیهی است که شماری از مورخان این دوره از سویی در زمره تاریخ‌نگاران عصر فاطمی - ایوبی قرار می‌گیرند و از سویی دیگر در گروه تاریخ‌نگاران ایوبی - مملوکی شناسایی می‌شوند. به هر روی، در حد امکان، هر مؤلفی که در دوره‌های زمانی و محدوده مکانی مشخص شده، دست کم یک نوشته تاریخی قابل توجه بر جای نهاده باشد، در زمره تاریخ‌نگاران عصر ایوبی معرفی شده و آثار تاریخی موجود او مطالعه شده است. همچنان که ابن ممتی ادیب (د ۵۴۴ق) و قاضی بهاء‌الدین بن شداد (د ۶۳۲ق)، به سبب نگاشتن تنها یک اثر تاریخی مشهور، از مورخان این دوره محسوب شده‌اند.

با همه این اوصاف، این کتاب گام نخست برای مطالعات عمیق‌تر در حوزه تاریخ‌نگاری دوره میانی جهان اسلام است و بی‌شک ماند هر اثر انسانی خالی از لغزش و نقصان نخواهد بود. لذا از همه صاحب‌نظران و تاریخ‌پژوهان استدعا داریم که با ارائه پیشنهادها و انتقادات و اصلاحی خود، ما را در رفع کاستی‌ها و نقایص موجود یاری نمایند.

در پایان بسی شایسته و بایسته است که مراتب سپاس و قدردانی خود را از همه استادان، دوستان و همکاران دانشگاهی که به انحاء گوناگون سهمی در ارائه این اثر داشتند تقدیم نماییم. همچنین مساعی و عنایت‌های اولیای محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، جناب حجة الاسلام والمسلمین رمضان محمدی، آقای حسن نصراللهی و اسماعیل یارمحمدی را در امر تصحیح و تسریع چاپ کتاب ارج نهاده و زحمت بی‌دریغشان را پاس می‌داریم. از همراهی و همکاری اعضای محترم کتابخانه دانشگاه تقریب مذاهب اسلامی، به‌ویژه آقای رسول جزینی، نیز کمال تشکر و قدردانی را داشته که دلسوزانه و متعهدانه در تهیه برخی از منابع یاریگرمان بودند. نیز از مساعدت‌های آقای احمد حسین‌زاده، معاون محترم کتابخانه بنیاد دائر المعارف اسلامی، در خصوص تهیه برخی از کتاب‌های کمیاب، کمال سپاس را داریم.

و من الله التوفیق

آذرماه ۱۳۹۴

فصل اول

کلیات

۱-۱. مفاهیم و اصطلاحات

۱-۱-۱. تاریخ‌نگاری^۱

تاریخ در لغت به معنای اعلام وقت و دوره‌ای معلوم میان زمان حدوث دو واقعه است^۲ که به روزهای ماه، اعم از شمسی و قمری، اشاره دارد.^۳ این واژه اغلب در معنای گذشته به طور عام به کار می‌رود، ولی آنجا که به معنای گزارشی از رویدادهای برآمده از تفکرات انسان‌ها به کار گرفته می‌شود، به صورت یک فن و یک شاخه علمی تلقی شده است.^۴ اصطلاح تاریخ، در نظر بیشتر پیشینیان معلوم کردن احوال انبیا و اوصیا، فرمانروایان، وزرا، خلفا و رویدادهای بزرگ، نظیر فتوحات و جنگ‌ها برحسب زمان و به طور کلی خبر دادن از آنچه در گذشته رخ داده، بیان شده است.^۵ روزنتال تاریخ را وصف ادبی اعمالی می‌داند که بر افراد و گروه‌های انسانی وارد شده و بر سیر تحول و تطور گروه یا فردی معین، مؤثر بوده است.^۶ ای. اچ. کار، نیز تاریخ را عمل مداوم تأثیر یافتن مورخ و واقعیت‌ها از یکدیگر و گفت و شنود پایان‌ناپذیر حال و گذشته تعریف می‌کند.^۷ بر این اساس، تاریخ‌نگاری روش شناخته‌شده‌ای است که به وسیله آن معنا و ارتباط واقعی رخدادهای گذشته تا جایی که ممکن است از درون منابع استخراج می‌شود.^۸ تاریخ‌نگاری را

1. historiography

۲. سخاوی، الإعلان بالتویخ لمن ذم التاريخ، ص ۱۴؛ کافجی، المختصر فی علم التاريخ، ص ۵۳-۵۵.

۳. سخاوی، همان، ص ۱۵؛ کافجی، همان، ص ۵۸ و ۵۹؛ روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۲۴.

۴. رابینسون، تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۳.

۵. سخاوی، الإعلان بالتویخ لمن ذم التاريخ، ص ۱۷؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ص ۶ و ۷.

۶. روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۲۷. ۷. کار، تاریخ چیست؟، ص ۵۹.

۸. التون، شیوه تاریخ‌نگاری، ص ۶۱.

می‌توان توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان خواند که بر روش‌ها و شیوه‌های مختلف تنظیم و تدوین مبتنی است.^۱ سخن از تاریخ‌نگاری در گام نخست، نگاشتن تاریخ به دست مورخ را به ذهن متبادر می‌سازد، سپس نحوه نگاشتن تاریخ، عوامل متعدد تأثیرگذار بر این فرایند و هدف و انگیزه مورخ در نگارش تاریخ به عنوان مؤلفه‌های متغیر در این فن، ذهن را به تکاپو وامی‌دارد. رابینسون، تاریخ‌نگاری را واژه‌ای ناهنجار، ولی پرکاربرد توصیف می‌کند که تنها یک معنا دارد: «نوشتن درباره گذشته».^۲

۱-۱-۲. تاریخ‌نگاری اسلامی^۳

تاریخ‌نگاری اسلامی نتیجه تلاش مسلمانان در تدوین و نگارش رخدادهای تاریخ است و آثار را شامل می‌شود که مسلمانان در زمانی معین از فعالیت ادبی خود، به نگارش آنها همت گمارده‌اند و حاوی مقدار معقولی از موادی است که بنا به تعریفی که از تاریخ و تاریخ‌نگاری مطرح شد، در زمره آثار تاریخی قرار می‌گیرند.^۴ در این کتاب نیز بر تاریخ‌نگاری اسلامی مصر و شام، یا به سخن دیگر، تاریخ‌های نوشته‌شده به دست مسلمانان این مناطق در عصر ایوبیان توجه شده است.

۱-۱-۳. منابع تاریخ‌نگاری^۵

اصطلاح منابع تاریخ‌نگاری به مجموعه‌ای از نوشته‌ها و مکتوبات تاریخی اطلاق می‌شود که از سوی تاریخ‌نگاران مسلمان و با انگیزه نگاشتن تاریخ پدید آمده‌اند که پایبندی به معیارهای ضبط و نقل تاریخ در بیشتر آنها مشاهده می‌شود. به‌طور کلی منابع تاریخ‌نگاری در دو دسته «منابع دست اول» یعنی منابعی که معاصر با دوره مورد بحث‌اند، یا نزدیک‌ترین فاصله زمانی را با رخدادهای گزارش‌شده دارند و «منابع دست دوم»، یعنی آنها که بعدها به نگارش درآمده‌اند، بررسی می‌شوند.^۶ در کتاب حاضر، همان‌گونه که پیشتر تصریح شد، منابع تاریخ‌نگاری دست

۱. سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۱۱.

۲. رابینسون، تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۳.

3. islamic historiography

۴. روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۲۹.

5. sources of historiography

۶. بلک و مکرایلد، مطالعه تاریخ، ص ۱۱۴.

اول که همزمان با ایام فرمانروایی دولت ایوبیان و متأثر از فضای سیاسی و اجتماعی این دوره تدوین شده‌اند، مورد توجه و مطالعه قرار می‌گیرند.

۱-۴-۱. اشکال تاریخ‌نگاری^۱

تاریخ‌نگاران مسلمان، در طول قرن‌ها، آنچه را که از آنان انتظار بود، برآورده ساختند و رویدادها و حکایت‌های مربوط به آنها را با تفصیل نگاشتند. آنان که با گذشت زمان، با حجم وسیعی از اطلاعات سیاسی، اداری و فرهنگی روبه‌رو می‌شدند، اصول تنظیمی و قالب‌های بیان مناسب‌تری را طراحی کرده و بسته به تنوع موضوعاتشان، اشکال و انواع مختلفی نظیر گاه‌نگاری، وقایع‌نگاشتی، تراجم‌نگاری، سیر و مغازی، مقاتل و حروب، خراج و فتوح، تواریخ دودمانی و تک‌نگاری درباره فرمانروایان، طبقات، تاریخ‌های عمومی، تاریخ‌های محلی، وزارت و دیوانسالاری، فرهنگنامه‌های تاریخی، خاطرات‌نویسی و... را برمی‌گزیدند که البته در جای خود قابل بررسی و مطالعه بیشترند.^۲

در خصوص اشکال و انواع تاریخ‌نگاری^۳ سخن فراوان است. بررسی‌های انجام‌شده در تحقیقات و مطالعات جدید از اختلاف دیدگاه برخی محققان در معرفی «انواع» و «اشکال» تاریخ‌نگاری حکایت می‌کند. گروهی از آنان با تکیه بر مبنای روش مواجهه و رویارویی مورخ با گزارش‌های تاریخی و نحوه‌گزینش و طرح کردن مواد تاریخی از سوی وی، سه نوع از نوشته‌های تاریخی را با عنوان انواع تاریخ‌نگاری توصیفی، ترکیبی و تحلیلی معرفی کرده‌اند.^۴ برخی نیز بدون در نظر گرفتن تفاوتی میان واژه «شکل» و «نوع»، شیوه‌های تنظیم مواد تاریخی را اساس کار خود قرار داده و بسته به شیوه‌ای که مورخ برای ارائه محتوای مطالب مورد نظرش برگزیده است، اشکال و انواع مختلفی از تاریخ‌نگاری را که بی‌تردید هماهنگ با دایره نگاه مورخ بوده است، دسته‌بندی کرده‌اند.^۵ بر اساس این نظر، همه گونه‌های تاریخ‌نگاری از سیر و مغازی،

1. forms of historiography

نیز در زبان عربی از واژه‌های صور، الأقسام، الأشکال استفاده می‌شود.

۲. ر.ک: روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۸۱ و ۸۲.

3. types of historiography

۴. برای نمونه ر.ک: التون، شیوه تاریخ‌نگاری، ص ۹۲-۹۴.

۵. برای نمونه ر.ک: روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۸۱، ۸۳، ۸۶ و ۱۱۴؛ ترحینی، المؤرخون والتاریخ عند العرب، ص ۱۳۱-۱۳۶.

مقاتل و فتن، خراج و فتوح گرفته تا تاریخ‌های عمومی، دودمانی و محلی، همه در دایره اشکال و انواع تاریخ‌نگاری قرار می‌گیرند.^۱ در این نوشتار نیز اشکال تاریخ‌نگاری به مثابه قالب و ظرفی که مورخ برای عرضه مواد تاریخی طراحی کرده، تعریف شده و تاریخ‌نویس‌های مورخان مصر و شام در عصر ایوبیان بر همین مبنا دسته‌بندی شده‌اند.

۱-۱-۵. روش تاریخ‌نگاری^۲

منظور از روش مورخان در تاریخ‌نگاری، نحوه مواجهه مورخ با مواد تاریخی است که شامل میزان اهتمام مورخ به اسناد و نیز چگونگی گزینش اخبار از میان انبوه منابع و مصادر است که در واقع طرق تنظیم و تدوین محتوای تاریخ را از سوی او تعیین می‌کند.^۳ به‌طور کلی مورخان اسلامی در مطرح کردن مواد تاریخی به دور روش عمده روایی و ترکیبی عمل کرده‌اند. روش روایی قدیم‌ترین و مهم‌ترین روش عرضه اخبار تاریخی است و روایت شناخته‌ترین قالب تاریخ به شمار می‌رود. در این روش که در دو قرن نخستین اسلامی کاربرد بیشتری داشت، حوادث و اخبار به شکل خبری و با درج سلسله روایان ذکر می‌شدند که از تسری روش اهل حدیث بر عرصه ثبت و ضبط اخبار تاریخی حکایت می‌کرد. در بیشتر این موارد، تاریخ چیزی جز نشان دادن مواد خام تاریخی نبود.^۴ برخی نویسندگان عرب‌زبان، از این روش با نام «المنهج الحدیثی» یاد کرده‌اند.^۵ در روش ترکیبی اما، سلسله سندهای یک روایت حذف می‌شدند و تاریخ‌نگار با حذف اسناد، اخبار صحیح و موثق را از میان روایت‌های موجود گزینش و ترکیب می‌کرد.^۶ در این روش مورخ به جای ذکر روایات مختلف و اسانید یک واقعه، از راه مقایسه، استدلال، ترکیب و ایجاد سازگاری میان آنها، واقعه یادشده را طی یک روایت توضیح می‌دهد و می‌کوشد

۱. برای آگاهی بیشتر از اشکال و شیوه‌های تاریخ‌نگاری ر.ک: روزنتال، همان، ص ۸۱-۱۱۶؛ رابینسون،

تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۱۶-۱۵۵؛ سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۷۱-۸۱.

۲. المناهج، أسالیب، طرق.

style or method of historiography

۳. در این باره ر.ک: مصطفی، التاريخ العربی والمؤرخون (دراسة فی تطور علم التاريخ و معرفة رجاله فی الاسلام)، ج ۱، ص ۳۸۱ و ج ۳، ص ۲۹.

۴. ر.ک: زرین‌کوب، تاریخ در ترازو، ص ۱۱۷؛ سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۷۱ و ۷۲.

۵. ر.ک: مصطفی، التاريخ العربی والمؤرخون...، ج ۱، ص ۳۷۸.

۶. در این باره ر.ک: رابینسون، تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۷۱، ۱۷۲ و ۳۱۸-۳۲۰؛ سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۴۳؛ التون، شیوه تاریخ‌نگاری، ص ۹۲-۹۴.

تا به مدد احاطه و قابلیت تاریخ‌نگاری خود، آنچه را به حقیقت و واقعیت نزدیک‌تر است برگزیند و اغلب به ذکر آخرین مرجع خبری خود بسنده می‌کند.

با اینکه تاریخ‌نگاری ترکیبی، تا حد بسیاری ایستا و فاقد تحرک مورخ در تحلیل و تعلیل رخدادها بوده است، ولی مسلم است که نگارندگان تاریخ بر مبنای روش ترکیبی، بسته به چگونگی مواجهه و رویارویی خود با گزارش‌های تاریخی و نیز میزان اهتمامشان به ارزیابی چرایی و چگونگی رخدادها، دوروش کلی در تاریخ‌نگاری، یعنی توصیفی^۱ و تحلیلی^۲ را برگزیده‌اند.

تاریخ‌نگاری توصیفی ساده‌ترین طریقه ارتباط میان مورخ و گزارش‌های تاریخی است. در این اسلوب مورخ تنها به ذکر خبر موجود درباره یک واقعه بسنده می‌کند و تحلیل و تعلیل رویداد را به مخاطب وامی‌گذارد. در اغلب تاریخ‌های توصیفی، روایت‌های مختلف درباره یک واقعه به روش روایی ذکر می‌شود. در تاریخ‌نگاری تحلیلی که کامل‌ترین نوع ارتباط مورخ با وقایع تاریخی است، غالباً اسباب و روابط مطالعه می‌شود. در این روش، مورخان افزون بر جمع‌آوری داده‌های تاریخی و پالایش منابع اطلاعاتی، با رویکردی انتقادی به تفسیر وقایع و به اصطلاح چرایی و چگونگی رخدادها می‌پردازند و بر علت بروز برخی رویدادها توجه می‌کنند.^۳ در کتاب حاضر، روش‌های تاریخ‌نگاری مورخان عصر ایوبی، بر همین مبنای بررسی شده است.

۲-۱. پیشینه تحقیق

در میان نوشته‌های فارسی، تنها منبعی که به‌طور مستقل به موضوع تاریخ‌نگاری دوره ایوبیان پرداخته، مقاله‌ای با نام «پژوهش در منابع تاریخی دوره ایوبی»، نوشته علی غفرانی است. این مقاله ضمن تأکید بر اهمیت تاریخی دوره فرمانروایی ایوبیان و لزوم شناخت جامع و علمی منابع تاریخی آن به منظور دستیابی به آگاهی صحیح‌تر، هرچند به اختصار، اطلاعات مفید و ارزشمندی را در خصوص منابع تاریخی این دوره عرضه می‌کند. در مقاله یادشده، منابع تاریخی مربوط به دوره ایوبیان به چهار دسته کلی، منابع اصلی و دست اول، تاریخ‌های عمومی که در سال‌های

۱. در این باره ر.ک: استنفورد، درآمدی بر تاریخ‌پژوهی، ص ۶۰۰؛ رابینسون، همان؛ دوری، نشأ علم التاریخ عند العرب، ص ۵۷؛ زرین‌کوب، تاریخ در ترازو، ص ۱۱۷ و ۱۱۸؛ سجادی و عالم‌زاده، همان، ص ۳۷، ۷۱ و ۷۲؛ رضوی، فلسفه انتقادی تاریخ، ص ۱۳۰ و ۱۳۱.

۲. ر.ک: التون، شیوه تاریخ‌نگاری؛ رابینسون، همان؛ زرین‌کوب، همان؛ سجادی و عالم‌زاده، همان، ص ۴۵.

۳. ر.ک: زرین‌کوب، همان؛ سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۴۳-۴۵.

پس از حکومت این خاندان نگاشته شده، منابع و متون لاتین که در خلال جنگ‌های صلیبی و مقارن با حکومت ایوبیان تألیف شده‌اند و تحقیقات جدید اروپاییان و محققان مسلمان اعم از عرب و غیر عرب، تقسیم شده است و تمرکز مؤلف به‌طور خاص بر معرفی منابع دسته نخست، یعنی منابع اصلی بوده است. مقاله یادشده به سبب آنکه بیشتر در صدد شناسایی منابع اطلاعاتی دست اول درباره تاریخ دوره ایوبیان بوده، تنها به آثار مشهوری پرداخته که حاوی اطلاعاتی در خصوص این خاندان هستند، از این رو، به تعداد محدودی از مورخان و مکتوبات تاریخی عصر ایوبی توجه کرده و دیگر کتاب‌های تاریخی این دوره از نظر دور مانده‌اند.

کتاب تاریخ‌نگاری محلی و خطط‌نویسی در مصر دوره اسلامی نوشته مرتضی نورایی و مهناز شعربافچی‌زاده نیز اثری مستقل در زمینه کتاب‌شناسی تواریخ محلی مصر است که محدوده زمانی سده سوم تا دهم هجری را دربر می‌گیرد و به مطالعه سیر تاریخ‌نگاری محلی و خطط‌نویسی مصر را در چهار دوره از دوره‌های مهم تاریخ اسلام، یعنی از سده سوم هجری تا عصر فاطمیان، دوره ایوبیان، دوره ممالیک بحری و عصر ممالیک برجی، می‌پردازد. در هر دوره ضمن معرفی نگارندگان تاریخ‌های محلی و خطط، آثارشان اعم از چاپی و نسخه‌های خطی توصیف می‌شود. فصل چهارم این کتاب به نگارش تاریخ‌های محلی در عصر ایوبیان اختصاص یافته و به هشت تن از تاریخ‌نویسان عرصه خطط‌نویسی در مصر دوره ایوبی پرداخته شده و آثارشان به تفصیل و گاه به‌اختصار معرفی شده‌اند. آن‌گونه که از نام کتاب پیداست، در این اثر تنها به بخش محدودی از قلمرو وسیع دولت ایوبیان، یعنی مصر توجه شده است. افزون بر اینکه در این کتاب تنها یک شکل خاصی از تاریخ‌نگاری اسلامی در مصر، یعنی تاریخ‌های محلی مورد مطالعه قرار گرفته است.

در میان مطالعات به زبان انگلیسی نیز مقاله حلمی احمد با نام «بادداشت‌هایی درباره تاریخ‌نگاری عربی در دوران زنگیان و ایوبیان»^۱ به موضوع یادشده پرداخته است. در این مقاله، نخست تصویری اجمالی از تاریخ سیاسی و اداری دوره زنگیان و ایوبیان در مصر، شام و بین‌النهرین نشان داده شده، سپس وضع تاریخ‌نگاری دوره‌های یادشده و میزان حمایت علما از تاریخ‌نگاری بررسی شده است. سپس برخی از مهم‌ترین اشکال تاریخ‌نگاری این دوره با ذکر نمونه‌هایی از آنها و نیز موادی که مورخان در تدوین آثارشان به کار می‌بردند تبیین شده است. در ادامه نیز به نام ده تن از مورخان متعلق به این دوره اشاره شده و مهم‌ترین اثر تاریخی‌شان

1. Hilmy, "Some Notes on Arabic Historiography During of the Zngid and Ayyubid Periods", *Historians of the Middle East*, pp.79-97.

به اختصار توصیف شده است. تمرکز نویسنده در این مقاله، جز در موارد معدود، بیشتر بر معرفی توصیفی آثار، بررسی اهداف تاریخ‌نگاری مورخان و معرفی منابع مورد استفاده آنان بوده است. پایان‌نامه‌ای هم با موضوع «فن السیر فی الادب الایوبی»، نوشته حازم فارس علی ابوشارب به دست آمد که به تازگی در دانشگاه الشرق الاوسط ارائه شده است. نگارنده، پس از برنمودن کلیاتی درباره حیات سیاسی عصر ایوبی و تحولات علمی و ادبی این دوره، سیر تحول و تطور سیره‌نگاری تا عصر ایوبیان را بیان داشته است. سپس این تحولات را در عصر ایوبی بررسی کرده و تأثیر جنگ‌های صلیبی بر گسترش و شکوفایی فن سیره‌نویسی را به ارزیابی نشست است. آنگاه پس از گزارشی از کتاب النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیة، اثر ابن شداد، دو فصل پایانی پژوهش خود را به بررسی کتاب الاعتبار اسامة بن منقذ و سیره‌نگاری وی اختصاص داده است و ضمن بررسی ابعاد مختلف اثر اسامه، برخی نکات سیاسی و اجتماعی قابل توجه در دوره مورد نظر را بیان کرده است. به نظر می‌رسد نگارنده درصدد بوده تا بیشتر به خود شرح حال‌نگاری که گونه‌ای از سیره‌نگاری است بپردازد، از این رو کتاب الاعتبار اسامه را، که مصداق بارزی از این شیوه در عصر ایوبیان بوده را، اساس کار خود قرار داده است.

افزون بر اینها، برخی کتاب‌ها و مقاله‌هایی نیز وجود دارند که به گونه‌ای پراکنده و موردی به ابعاد مختلفی از تاریخ‌نگاری عصر ایوبیان پرداخته‌اند که می‌توانند به عنوان پیشینه موضوع کتاب حاضر معرفی شوند. مقاله‌های نگاشته شده در دائر المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام، دائر المعارف اسلام (چاپ بریل) و نیز مقاله‌های موجود در نشریات متعدد علمی، نمونه‌هایی از این موارد هستند. در این مقاله‌ها به نام برخی مورخان این دوره نظیر «ابن شداد»^۱ «ابن ابی‌الدم»^۲ «ابن واصل»^۳ «ابن ممّاتی»^۴ یا برخی کتاب‌های مشهور آنها مانند بغیة الطلب فی تاریخ حلب،^۵ تاریخ الحکماء،^۶ النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیة^۷ و... به عنوان مدخل

۱. برای نمونه ر.ک: گذشته، «ابن شداد»، دائر المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۷۴-۷۶.

۲. ر.ک: فکرت، «ابن ابی‌الدم»، دائر المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۶۴۹ و ۶۵۰؛ قیطاز، ابراهیم بن ابی‌الدم الحموی: مؤرخ العصر الایوبی الأول: حیاة و آثاره، ص ۲۲۴-۲۳۰.

3. Shayyal, "Ibn Wasil", *EI2*, III, p.967.

4. Atiya, "Ibn Mammati", *EI2*, III, pp.562-563.

۵. ر.ک: ربیعی، «بغیة الطلب فی تاریخ الحلب»، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دائر المعارف اسلامی، ص ۱۷، ج ۲، ص ۵۹۷ و ۵۹۸.

۶. ر.ک: سیدعرب، «تاریخ الحکماء»، دائر المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۱۹۲ و ۱۹۳.

۷. ر.ک: شال، «النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیة»، الکتاب العربی، ص ۸۰-۸۶.

بحث اشاره شده و ضمن پرداختن به شرح حال و سیره مورخان، به اختصار برخی آثار مشهور آنها معرفی شده است که البته تاریخ‌نگاری را نیز دربر می‌گیرد.

افزون بر این، تحقیقاتی نیز در زمینه تاریخ‌نگاری برخی مورخان این دوره، یا معرفی کتاب‌های آنها در منابع مختلف فارسی، لاتین و عربی به چشم می‌خورد که اهمیت قابل توجهی دارد. مقاله «تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری عمادالدین کاتب اصفهانی»، نوشته اسماعیل حسن‌زاده نیز نمونه‌ای از این موارد است. در این مقاله مؤلف به‌طور خاص به تحلیل و ارزیابی تاریخ‌نگاری عمادالدین و تبیین ابعاد مختلف اندیشه تاریخی وی پرداخته است. گرچه مؤلف تا حد زیادی کوشیده تا در این مقاله همه آثار تاریخی برجای مانده از عمادالدین را بررسی کند، ولی به نظر می‌رسد، بیشترین تمرکز وی بر نصر الفتر و عصر الفطره بوده که از سوی محمدحسین جلیلی، با نام تاریخ سلسله سلجوقی، به فارسی ترجمه شده است.

«استیلاء روش بر نظر در تاریخ‌الحکمای قفطی»، نیز نام مقاله‌ای از حسن سید عرب است و همان‌گونه که از نامش پیداست به تحلیل و بررسی یکی از مهم‌ترین نوشته‌های تاریخی دوره ایوبیان، یعنی اخبار العلماء بأخبار الحکماء، اثر ابوالحسن قفطی پرداخته است. به نظر می‌رسد، در این مقاله تمرکز اصلی نویسنده بر تبیین اندیشه فلسفی قفطی بوده و نگارنده درصدد بوده تا دلایل مخالفت قفطی با دانش فلسفه و نیز میزان این ضدیت را ارزیابی کند.

براهه محمود السقرات نیز در سال ۲۰۱۱م. در دانشگاه مؤته، پایان‌نامه خود را بر مبنای کتاب الاعتبار، اثر اسامه بن منقذ فراهم آورده و تحقیقی توصیفی تحلیلی از این اثر انجام داده است. پایان‌نامه‌ای نیز با موضوع «القاضی الفاضل، عبدالرحیم البیسانی» به دست آمده که از سوی هدیه راغب الدجانی در دانشگاه آمریکایی بیروت، در سال ۱۹۶۱م، نوشته شده است. در این پژوهش ضمن پرداختن به سیره سیاسی و علمی قاضی فاضل و معرفی آثار موجود و مفقود وی، سبک خاص او در نگارش نیز ارزیابی شده و تأثیر آن بر نوشته‌های ادبی این دوره بررسی شده است.

۳-۱. بررسی منابع

۱-۳-۱. منابع کهن

با وجود فراوانی تحقیقات انجام شده که البته به جای خود ارزشمند است، به‌روشنی درمی‌یابیم که خلأ موجود در مطالعات کتاب‌شناسی علمی و تخصصی در دوره خاص ایوبیان، همچنان به قوت خود باقی است و آثار جدید نتوانسته‌اند کاستی‌های این حوزه را به‌طور مطلوب جبران

سازند. افزون بر این، در بررسی منابع تاریخی قدیم و نیز مطالعات جدید هم که از آنها یاد خواهد شد، پژوهشی مستقل در باب تاریخ‌نگاری عصر ایوبیان به چشم نمی‌آید و تنها از میان تحقیقات عام تاریخ‌نگاری می‌توان به کیفیت تدوین و نگارش تاریخ در این دوره آن هم به گونه‌ای پراکنده پی برد. از این رو، در این کتاب سعی شده تا با تحقیقی مستقل و جامع‌تر در این زمینه، منابع اصلی تاریخ‌نگاری اسلامی در عصر ایوبیان شناسایی و معرفی شوند و ضمن تهیه زیست‌نامه‌ای از پدیدآورندگان این آثار، وجوه مختلف تاریخ‌نگاری این دوره نیز مطالعه شوند.

قدر مسلم، پژوهش، بازخوانی و مطالعه منابع عمده در هر دوره و عینیت بخشیدن به نگرش تاریخی پدیدآورندگان این آثار، می‌تواند پژوهشگران عرصه تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی را در بازسازی معرفت‌شناسانه جوامع مورد نظرشان یاری کند. اثر حاضر شاید بتواند به منزله برداشتن گامی کوچک در جهت پاسخگویی به بخشی از نیاز پژوهشگرانی باشد که قصد دارند تصویری بسط‌تر از پیچیدگی‌های ساختاری و مناسبات اجتماعی، سیاسی، مذهبی و فرهنگی جامعه مصر و شام در عصر ایوبیان نشان دهند.

بدیهی است روش تحقیق در کتاب حاضر، همچون موارد مشابه، مبتنی بر مطالعه و شناسایی منابع اصلی و دست اول دوره مورد نظر، یعنی عصر ایوبیان است که اساس کار قرار گرفته و بنا بر قاعده معمول در قسمت بررسی منابع باید، نخست به سراغ این کتاب‌ها رفت و به توصیف و ارزیابی آنها پرداخت، ولی از آنجا که در میانه‌های کتاب به تفصیل از آنها سخن گفته می‌شود و ضمن توصیف عمده‌ترین محورهای مورد بحث در این آثار، بیشتش و روش تاریخ‌نگاری آنها نیز بررسی خواهد شد، دیگر نیازی به معرفی مجدد آنها در این بخش نخواهد بود. از این رو، در این موضع، دیگر منابع قدیم و جدید که از اطلاعات آنها استفاده شده و بخش قابل توجهی از مطالب را هم به خود اختصاص داده‌اند، به تناسب میزان بهره‌مندی از آنها معرفی و بررسی می‌شوند.

در میان منابع قدیم، به شمار انبوهی از تاریخ‌های عمومی، کتاب‌های وفيات و تاریخ‌های محلی کهن برمی‌خوریم که حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره خاندان ایوبی، روزگار فرمانروایی آنها بر مصر و شام، جنگ‌ها و نبردها و سیره امیران، وزیران و دیوان‌سالارشان هستند که با تکیه بر آنها، می‌توان فضایی نسبتاً دقیق از دوران حیات ایوبیان بر سرزمین‌های اسلامی ترسیم کرد و نیز اطلاعات قابل توجهی درباره مورخان این دوره و تألیفات آنان به دست آورد. در این بخش تنها به معرفی شماری از اهم آنها بسنده می‌شود.

الکامل فی التاریخ، اثر ابن‌اثیر (م ۶۳۰ق)، از وسیع‌ترین تاریخ‌های عمومی اسلام است که هرچند مؤلف آن در قلمرو ایوبیان سکونت نداشته، ولی به سبب هم‌عصر بودن با دوره فرمانروایی ایوبیان در مصر و شام، اطلاعات دقیق و موثقی از رخداد‌های تاریخی مربوط به آنها و جنگ‌های صلیبی مقارن با روزگار حکومتشان به دست می‌دهد که در نگارش این اثر به‌ویژه در فصل‌های آغازین آن، از آنها بسیار استفاده شده است.

البدایة والنهایة، اثر ابن‌کنین دمشقی (م ۷۷۴ق) نیز از جمله تاریخ‌نامه‌های عمومی مشهور و رایج اسلامی است و به جهت آنکه در شام نگاشته شده و فاصله زمانی نزدیک‌تری نسبت به دوره ایوبیان دارد، اثری مناسب برای بررسی اوضاع شام در عصر ایوبیان و روابط سیاسی و نظامی آنها با دیگر بلاد اسلامی است و اخبار قابل توجهی از جنگ‌های صلیبی نیز به دست می‌دهد. افزون بر این، کتاب یادشده حاوی تراجم احوال و وفیات جمع بسیاری از دانشمندان قرن‌های ششم و هفتم هجری است که در نگارش سیره مورخان این دوره از آن بهره فراوان برده شده است.

تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر الاعلام، اثر شمس‌الدین محمد ذهبی (م ۷۴۸ق) هم از گسترده‌ترین تاریخ‌های عمومی است که از ابتدای هجرت پیامبر ﷺ تا سال ۷۰۰ق، را دربر می‌گیرد و محدوده مکانی وسیعی از قلمرو اسلامی را پوشش می‌دهد. این کتاب که از جمله منابع مهم و مورد استفاده کتاب حاضر در نگارش تاریخ عصر ایوبیان به شمار می‌رود، زندگینامه حدود ۴۰ هزار نفر از افراد مشهور در طبقات مختلف جوامع اسلامی را نیز دربر دارد که حاوی اطلاعات ارزشمندی نیز درباره اخبار مربوط به رجال مشهور و برجسته عصر ایوبی است که قدر مسلم تاریخ‌نگاران را هم دربر می‌گیرد.

تاریخ المختصر الدول، نگاشته ابن‌عبری (م ۶۸۵ق)، المختصر فی أخبار البشر، اثر ابوالفداء (م ۷۳۲ق)، دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الاکبر معروف به تاریخ ابن‌خلدون، نوشته ابن‌خلدون (م ۸۰۸ق) و المنتظم فی تاریخ الامم والملوک ابن‌جوزی (م ۵۹۷ق) به ترتیب، از دیگر تاریخ‌های عمومی قدیم به شمار می‌روند که در این پژوهش از آنها بهره گرفته شده است.

- در میان طیف وسیع منابع فرهنگنامه‌ای قدیم نیز نگارنده از معجم الأدبای یاقوت حموی (م ۶۲۶ق) که در دوره معاصر ایوبیان می‌زیسته و با شماری از مورخان این دوره نظیر ابوالحسن قفطی و ابن‌عدیم نیز از نزدیک ارتباط داشته، بیش از همه استفاده کرده است. این کتاب به‌رغم اینکه بخش‌هایی از آن مفقود شده، حاوی اطلاعات مفصلی از تاریخ‌نگاران دوره ایوبی است؛

چه آنکه عمده آنها در زمره ادیبان و نحویان و کاتبانی هستند که موضوع مورد نظر یاقوت در این کتاب بوده است.

الوافی بالوفیات، اثر صلاح‌الدین صفدی (م ۷۶۴ق) نیز اثری مبسوط و گسترده است که شرح حال شمار کثیری از رجال مشهور اسلامی از زمان صحابه پیامبر ﷺ و تابعین آنها تا عصر مورخ را دربر دارد و اطلاعات قابل توجهی نیز از رجال سیاسی، دینی و علمی روزگار ایوبیان به دست می‌دهد. فوات الوفیات و ذیلها، هم اثری مشابه و معاصر کتاب صفدی است که ابن شاکر کتبی (م ۷۶۴ق) آن را در ابعادی کوچک‌تر فراهم آورده که در واقع ذیلی بر وفیات الاعیان ابن خلکان به شمار می‌رود. قسمت‌های مربوط به تراجم احوال تاریخ‌نگاران مصری و سوری قرن‌های ششم و هفتم هجری این اثر، مورد استفاده در مباحث رجال‌شناسی کتاب حاضر قرار گرفته است.

طبقات الشافعية الكبرى، اثر تاج‌الدین ابی‌نصر سبکی (د ۷۷۱ق) نیز کتابی رجالی است که همان‌گونه که از نامش پیداست به معرفی بزرگان شافعی اختصاص دارد. از آنجا که اغلب تاریخ‌نگاران دوره ایوبی از پیروان و اکابر مذهب شافعی به شمار می‌روند، این کتاب حاوی اطلاعات قابل توجهی در این حوزه بوده و در تکمیل مباحث مربوط به کار آمده است.

كشف الظنون عن الاسامی الكتب والفنون، اثر حاجی خلیفه معروف به کاتب چلبی (م ۱۰۶۷ق) نیز، فرهنگنامه‌ای کتاب‌شناختی است که بخش عمده‌ای از آن به تاریخ‌نگاری اختصاص یافته است. مؤلف فهرستی موضوعی از شاخه‌های مختلف علوم، از جمله تاریخ را به ترتیب حروف الفبا آورده و به اشکال مختلف تاریخ‌های عمومی، جغرافیایی، طبقات، تاریخ‌های محلی و... در دوره اسلامی اشاره کرده است. وی منابع تاریخی متعدد مصر را به همراه نام پدیدآوردگان‌شان بیان کرده و گاه به‌طور مختصر برخی از آنها را معرفی و توصیف کرده است. كشف الظنون می‌تواند فهرستی از انواع تاریخ‌نگاری در مصر اسلامی به دست دهد که نوشته‌های تاریخی مورخان عصر ایوبیان را نیز دربر می‌گیرد.

شذرات الذهب فی أخبار من ذهب ابن عماد حنبلی (م ۱۰۸۹ق) و إعتاب الکتاب ابن‌ابار (م ۶۵۸ق) نیز نمونه‌هایی دیگر از کتاب‌های فرهنگنامه‌ای کهن به شمار می‌روند که در تکمیل داده‌های تاریخی این کتاب، از آنها استفاده شده است.

همان‌گونه که اشاره شد، شماری از تاریخ‌های محلی قدیم نیز وجود دارند که حاوی اطلاعات ارزنده‌ای درباره مصر و شام و رخدادهای تاریخی آنها و نیز شرح احوال رجال مشهورشان هستند

که در این میان می‌توان به مهم‌ترین آنها، یعنی المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، نوشته احمد بن علی مقریزی (م ۸۴۵ق) اشاره کرد که در این کتاب بارها به آن مراجعه و از مطالب آن استفاده شده است. موضوع اصلی کتاب جغرافیای شهرهاست و مشتمل بر بخش‌های مختلف تاریخ مصر است. مقریزی با اینکه در ایام حکومت ممالیک می‌زیسته، به سلاطین عصر ایوبی توجه وافر نشان داده، وقایع دوره فرمانروایی آنها را به‌روشنی شرح داده است و اقدامات فرهنگی - عمرانی آنها را به‌خوبی بیان کرده است. این اثر با نام المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار در سال ۱۴۱۸ق، در چهار جلد، در بیروت و در سال ۱۴۲۲ق، در قالب یک اثر پنج‌جلدی با نام المواعظ والاعتبار فی ذکر الخطط والآثار، در لندن به چاپ رسیده است.

النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره، نوشته ابن تغری بردی (م ۸۷۴ق)، کتابی در تاریخ‌نگاری محلی است که به سرزمین مصر و شهرهای آن اختصاص دارد و به شیوه سالشمار، حکومت ملوک و سلاطین مناطق مختلف این سرزمین را از زمان فتح اسلامی تا عصر ممالیک بیان کرده است. وفیات علما و بزرگان امت اسلامی در مصر و برخی شهرهای شام مانند حلب و دمشق نیز در این کتاب لحاظ شده است که در نوشتار حاضر بخش‌های مربوط به دوره ایوبیان استفاده شده است.

حسن المحاضر فی أخبار مصر والقاهره، نوشته عبدالرحمن سیوطی (م ۹۱۱ق) نیز، اثر دیگری است که از جمله منابع مهم تاریخ مصر به شمار می‌رود و بسیاری از اخبار مصر و قاهره را از زمان حضرت آدم علیه السلام تا عصر مؤلف دربر دارد. گرچه این کتاب نسبت به دیگر آثار مشابه خود مطلب تازه‌ای ندارد و با آثار کسانی چون مقریزی هم قابل مقایسه نیست، ولی به دلیل پرداختن به شرح حال سلاطین ایوبی و وزیران و دبیران آنها که اغلب در زمره مورخان و تاریخ‌نویسان زمان خود به شمار می‌روند، اطلاعات قابل توجهی در اختیار نگارندگان قرار می‌دهد.

کنوز الذهب فی تاریخ حلب، نوشته سبط بن عجمی (م ۸۸۴ق)، الأئس الجلیل بتاریخ القدس والخیل، اثر ابوالیمن علیمی (م ۹۲۸ق)، الإحاطه فی أخبار غرناطه ابن خطیب (م ۷۷۶ق) نیز از جمله تاریخ‌های محلی قدیم‌اند که به مناسبت اطلاعات مورد نیاز این کتاب را تأمین می‌کنند.

۱-۳-۲. منابع جدید

در میان مطالعات جدید بیشتر از کتاب‌ها و مقاله‌هایی که به تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی اختصاص دارند، بهره گرفته شده است. تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، اثر فرانتس روزنتال، که از

طلیعه‌داران پژوهش در شناخت گونه‌های مختلف تاریخ‌نگاری اسلامی به شمار می‌رود، حاوی اطلاعات ارزشمندی است که هم در مرحله تعیین مبانی و اصول کار پژوهش و هم درخصوص شناسایی و تحلیل نوشته‌های تاریخی عصر ایوبیان از آن بهره فراوان گرفته شده است. مؤلف در بخش‌های مختلف این اثر، به مناسبت، به تاریخ‌نگاری در سرزمین مصر و شام پرداخته و تاریخ‌نویسان قرن ششم و هفتم هجری را به همراه مهم‌ترین آثارشان معرفی و ارزیابی کرده و آشکال و انواع تاریخ‌نگاری آنها را به اختصار تبیین کرده است. ترجمه فارسی این کتاب، از سوی اسدآة آزاد، در سال ۱۳۶۷، در تهران به چاپ رسیده است.

تاریخ‌نگاری اسلامی نوشته چیس رابینسون نیز از آثار پژوهشی نوین در حیطه تاریخ‌نگاری اسلامی به شمار می‌رود که با رویکردی تحلیلی و اجتماعی به بررسی تاریخ‌نگاری اسلامی و کارکردهای آن پرداخته و گونه‌های آن را مطالعه کرده است. رابینسون در این کتاب به بررسی ریشه‌های تاریخ‌نگاری اسلامی از قرن‌های اول و دوم تا قرون نهم و دهم هجری پرداخته و اطلاعات قابل توجهی درباره خاستگاه انواع تاریخ‌نگاری اسلامی، شیوه کار مورخان و الگوهای تاریخی آنها عرضه می‌دارد که تاریخ‌نگاری مصر و شام در قرن ششم و هفتم را نیز دربر می‌گیرد. نگاه غربی رابینسون در نگارش وی آشکار است و گاه لحنی گزنده پیدا کرده که شایسته دقت و نقد است. در این نوشتار، از ترجمه فارسی کتاب یادشده به قلم محسن الویری استفاده شده که در سال ۱۳۹۲، در تهران به چاپ رسیده است.

درآمدی بر تاریخ اسلام قرون وسطا، تألیف کلود کاهن نیز یکی از آثار مطالعاتی جدید در عرصه کتاب‌شناسی اسلامی است که با نگرشی علمی و محققانه آثار تاریخ‌نگاری اسلامی را در دوره‌های مختلف تاریخ اسلام به اختصار معرفی و نیز کاوش‌های محققان غربی در زمینه ترجمه و انتشار این آثار را بیان می‌کند. کلود کاهن هدف خود از تألیف این اثر را نشان دادن دورنمایی کلی از تاریخ اسلام با تأکید بر روش‌شناسی معرفی کرده که از افق شرق‌شناسی سنتی دورتر می‌رود.^۱ مؤلف در قسمتی از این کتاب، مطالعه منابع تاریخ‌نگاری مصر از زمان فتح اسلامی تا عصر فاطمیان و به دنبال آن در دوره گسترش قدرت ایوبیان، جنگ‌های صلیبی و عصر ممالیک تا سلطه مغولان و تیموریان در قرن نهم را در دستور کار خود قرار داده که تا اندازه قابل توجهی راهگشای این پژوهش قرار گرفته است.

۱. کاهن، درآمدی بر تاریخ اسلام قرون وسطا، ص ۱۸ و ۱۹.

مدخل تاریخ شرق اسلامی اثری از ژان سواژه، در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی است که ضمن بررسی منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی به کتاب‌شناسی تاریخی از ظهور اسلام تا اواسط قرن دوازدهم هجری می‌پردازد. در بخش سوم این کتاب فصلی به منابع کتاب‌شناسی جنگ‌های صلیبی و جهان اسلام در عصر فاطمیان، زنگیان، ایوبیان و ممالیک اختصاص یافته که در این کتاب مورد استفاده قرار گرفته است. سواژه در این اثر به دلیل اینکه مبنای کارش تحلیل کتاب‌شناختی است، تنها به ذکر اسامی منابع تاریخی اعصار اسلامی اشاره کرده و از معرفی آثار و مؤلفان آن دوری جسته است. افزون بر این، مؤلف بیشتر به عرضه اطلاعاتی در خصوص وضعیت فعلی نسخه‌های خطی در زمان معاصر خود، یعنی قرن بیستم، توجه داشته و اغلب از محققان و مصححان جدید آثار و انواع ترجمه‌هایی که به زبان‌های مختلف از کتاب‌های تاریخی قدیم صورت گرفته، سخن به میان آورده است که البته در قسمت نسخه‌شناسایی این کتاب اهمیت بسیاری دارد. این کتاب در سال ۱۳۶۶، به قلم نوش‌آفرین انصاری به فارسی، برگردان شده است.

التاریخ العربی والمؤرخون (دراسة فی تطور علم التاریخ و معرفة رجاله فی الاسلام)، تألیف شاکر مصطفی، اثری مفصل در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی است، که هم از نظر حجم اثر و تعداد صفحات و هم به جهت مباحث مورد نظر و گستردگی زمانی و مکانی موضوع آن، اهمیت قابل توجهی دارد. مؤلف در بخش‌هایی از این کتاب ضمن بیان سیر تکوین تاریخ‌نگاری اسلامی و معرفی مکاتب مختلف آن، شمار فراوانی از مورخان اسلامی در مصر و شام را، در میانه قرون چهارم تا هفتم هجری معرفی کرده و دربارهٔ تطور و تحول روش‌ها و مواد تاریخ‌نگاری اسلامی در این برهه از زمان سخن گفته است. افزون بر این، در این کتاب فصلی نیز به‌طور خاص به معرفی مورخان مصری قبل و بعد از مقریزی اختصاص یافته که در شناسایی تاریخ‌نگاران دوره ایوبی و آثارشان اهمیت فراوانی دارد.

التاریخ والمؤرخون العرب، تألیف السید عبدالعزیز سالم، اثری دیگر در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی است که به پیدایش علم تاریخ در نزد اعراب و توجه به تاریخ از عصر جاهلیت تا شکل‌گیری مکاتب مختلف تاریخ‌نگاری در اسلام و بررسی شیوه‌های مختلف نگارش تاریخ مانند حول‌نگاری، طبقات، تاریخ‌های محلی و... پرداخته و بزرگان هر یک را به‌اختصار معرفی کرده است. قسمتی از این کتاب، به کتابت تاریخ در مصر اسلامی اختصاص دارد که طی آن، تنی چند از مورخان قرن ششم و هفتم نیز معرفی شده‌اند. مؤلف افزون بر معرفی مورخان قلمرو اسلامی به پاره‌ای از آثاری که مستشرقان درباره تاریخ‌نگاری اسلامی نگاشته‌اند، نیز اشاره کرده است که در منبع‌شناسی این کتاب بدانها توجه شده است.